

Jana Valdrová

Reprezentace ženství z perspektivy lingvistiky genderových a sexuálních identit

EDICE GENDER SONDY

Reprezentace ženství z perspektivy lingvistiky genderových a sexuálních identit

Jana Valdrová

Recenzovaly

doc. PhDr. Jiřina Šmejkalová, CSc.

Univ.-Prof. Dr. Jiřina van Leeuwen-Turnovcová

**Financováno
Evropskou unií**
NextGenerationEU

**Národní
plán
obnovy**

**MS
MT**
MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

Publikace byla vydána za podpory Ministerstva školství, mládeže
a tělovýchovy a Národního plánu obnovy v rámci projektu
Transformace pro VŠ na UK (reg. č. NPO_UK_MSMT-16602/2022).

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Praha 2023

Edice SLON – Gender sondy, 14. svazek / řídí Ľubica Kobová,

Hana Maříková, Zuzana Uhde a Jiří Ryba

Redakce Jolana Uhlířová a Jiří Ryba

Návrh obálky, grafická úprava a sazba studio Designiq

Na obálce je použit obrázek Dany Ledl The Style

Vydání první elektronické, podle druhého, v Karolinu prvního

© Jana Valdrová, Dennis Scheller-Boltz, Pavla Špondrová 2018

© Foreword Tomáš Pavlas 2018

© Univerzita Karlova 2023

Cover illustration © Dana Ledl 2018

ISBN 978-80-246-5650-2

ISBN 978-80-246-5671-7 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

od roku 2021 součást Nakladatelství Karolinum

Obsah

Poděkování	10
Předmluva – Tomáš Pavlas	12
Předmluva autorky (2023)	I
Úvod	15
 Část I Bádání o genderu v jazyce	 21
1. Rovnost žen a mužů, diverzita identit jako předmět bádání	23
Lingvistické premisy genderového bádání v jazyce	32
Předměty, pole a metody výzkumu	35
Sexistický (androcentrický) jazyk	41
Něžný sexismus	43
Genderové brýle podle S. Bem	45
2. Jazyk, gender a společnost	49
<i>Dcery Egálie</i> – obrácené jazykové zrcadlo světa	49
Strategie obrany sexistického jazyka a modely jeho předávání	53
3. Vývoj feministické a genderové lingvistiky	57
Anglicky a německy mluvící země	57
Slovanské jazyky v mezinárodním výzkumu	61
Feministická a genderová lingvistika v české jazykovědě	66
Názvy osob a jazykový obraz světa v české jazykovědě před rokem 1989	66
Feministická témata v lingvistice po roce 1989	72
Faktory ovlivňující rozvoj oboru	75
Přístup k oboru jako takovému	75
Feministické zaměření oboru	80

Interdisciplinární přesahy	82
Postoje k genderově vyváženému vyjadřování	84
Emotivnost kritiky	88
Část II Názvy osob z hlediska genderu	93
4. Asymetrie v rodových protějšcích	97
Lexikální a sémantické asymetrie	99
Označení v některém rodu chybí	99
Femininum je obsazeno odlišným významem	100
Odlišně utvořené rodové protějšky téže profese	101
Frazémy	102
Rodově heteronymní názvy osob	103
Asymetrie ve vyjadřovací praxi	105
Rod názvů profesí a sociální status	105
Slovotvorné asymetrie a lexikografie	106
Nejistota mluvčích a další příčiny asymetrií v úzu názvů osob	107
5. Způsoby používání jmen a příjmení v textech	115
Křestní jména žen versus příjmení mužů	115
Hypokoristika, zdrobněliny a komolení jmen	118
6. Další prostředky hierarchizace genderu	121
Statusově nerovné páry	121
Ikonické pořadí rodu názvů osob	127
7. Metafora, vespolné podstatné jméno, parafráze	131
Část III Generické maskulinum	137
8. Diachronní rešerše v němčině jako podnět pro český výzkum	145
9. „Žena a vědec? To mi nejde dohromady.“ Testy příznakovosti generického maskulina	149
Metoda a organizace testování	149
Výsledky testů genderově vyvážených formulací	152
O čem vypovídala příjmení	153
Závěry a diskuse	154

10. Generické maskulinum a obraz světa	157
Svět v generickém maskulinu – svět bez žen?	158
Ženy jako druhořadá pracovní síla	167
Genderové stereotypy a maskulinum ve výchově a výuce	170
11. Generické maskulinum z hlediska vyjadřovacích možností	177
Nezbytnost kategorizace maskulinem?	178
Přesnost, zdvořilost a mluvnický rod	184
Maskulinum z hlediska genderových a sexuálních identit	187
12. Generické femininum a kontextová sémantika feminin	191
 Část IV Jazykové konstrukty genderových a sexuálních identit	195
13. Genderový stereotyp, klišé a koncept	201
14. Ženské a mužské světy v jazyce	205
Explicitní a implicitní vymezování genderu	207
Vymezování prostřednictvím lexika, slovo tvorby, flexe	214
Normativy	215
Atributy <i>správn-</i> , <i>typick-</i> , <i>normální</i> , <i>ideální</i>	215
Normativy <i>chlap</i> a <i>koule</i>	218
15. Genderové koncepty ve vyjadřovací praxi	227
Koncept <i>žena</i>	228
Esenciální ženství: <i>něžné pohlaví</i> , <i>zlatokopka</i> , <i>blondýna</i>	229
Genderová dělba práce: <i>maminka</i> , <i>pečovatelka</i> , <i>hospodyňka</i>	234
<i>Kariéristka</i> a žena v tzv. tradičních mužských doménách	241
Označení <i>žena</i> jako jazykový nástroj deprofesionalizace	244
Role zevnějšku při konceptualizaci ženství	250
Koncept <i>děvče</i> , <i>dívka</i> , <i>slečna</i>	256
Ambivalentní význam výrazu <i>dáma</i>	265
Koncept <i>feministka</i> a <i>genderistka</i>	269
Kontextová sémantika výrazů <i>feministka</i> a <i>genderistka</i>	270
Fenomén „Nejsem feministka, ale...“ a „Feministky prominou“	274
Feministka jako mediálně přitažlivá šablona	276

Část V Jazyková objektivizace žen	279
16. Patriarchalistická kolonizace jazyka	281
17. Žena jako objekt	287
Objektivizace a sexualizace žen v reklamě	290
Fragmentace těl	295
18. Vizuální složka textů z hlediska genderu	299
19. Humor a gender	305
Ospravedlňování sexismů nadsázkou	309
Humor jako prostředek kritické reflexe	313
 Část VI Genderově vyvážené vyjadřování v praxi	319
20. Historie a současnost genderového managementu jazyka	321
Formy implementace	327
Příklady z Rakouska a Slovenska	328
Směrnice rakouských univerzit	328
Směrnice rakouské odborové organizace	330
Austrian Standard Institute: Pokus o návrat k maskulinu	331
Slovensko: <i>Ako používať rodovo vyvážený jazyk</i>	332
21. Český jazyk: Výzvy a návrhy řešení	337
Publikace <i>Kultura genderově vyváženého vyjadřování</i>	337
Jméno a příjmení jako složka osobní identity	343
Tvorba a matriční registrace křestních jmen	345
K české praxi přechylování příjmení	347
Jména a příjmení transosob	364
Výzvy k řešení v oblasti antroponym	366
22. Genderová tematika v jazykovědných příručkách	369
Inspirace z německého jazyka	369
Gender v českých jazykovědných příručkách	373
23. Jazyk a kreativita	381
 Závěr	390
Přílohy	395
Příloha 1: Doporučení Rady Evropy R (90) 4 z roku 1990	395

Příloha 2: Queerlingvistika – Dennis Scheller-Boltz	397
Příloha 3: Příklady rovného jazykového pojednávání žen a mužů	401
Příloha 4: Možnosti alternování maskulina v právním a úředním jazyce – Pavla Špondrová	407
Příloha 5: K tématu humor a gender	415
Život podle Ony	415
Fernetmani a jejich dny	416
Český lev se obejde bez lvice	418
Summary	421
Bibliografie	425
O autorce	457
Rejstřík	458

Poděkování

V roce 1995 mě v českých bohemistických periodikách zaujaly zprávy bohemistek Jany Hoffmannové a Světlý Čmejrkové o zahraniční feministické lingvistice. Oběma vděčím za to, že mi otevřely cestu k tehdy u nás neznámé jazykovědné disciplíně.

V době neexistence výzkumu a odborné literatury v češtině a špatné dostupnosti cizí odborné literatury mně zásadním způsobem pomohly v orientaci profesorky německých a rakouských univerzit Hadumod Bußmann, Marlis Hellinger, Helga Kothhoff, Jiřina van Leeuwen-Turnovcová. Díky vládnímu stipendiu Bádenska-Württemberska jsem mohla absolvovat stáž na univerzitě v Kostnici, prostudovat vědecký kánon v oboru, prozkoumat principy genderově vyváženého vyjadřování mezitím osvědčené v německé vyjadřovací praxi a analyzovat český jazykový úzus z hlediska zobrazování a reprodukce genderu. Svá doporučení pro český jazyk jsem konzultovala s českými i zahraničními vědeckými osobnostmi Hansem Wellmannem, Marií Krčmovou, Irenou Smetáčkovou, Lisou Irmen, Sabinou Sczesny a dalšími.

Za přidělení grantu k výzkumu generického používání maskulina, který výrazně posunul vědění o pragmatických efektech používání tohoto prostředku označování osob, děkuji katedře genderových studií na Fakultě humanitních studií Karlovy univerzity. Velmi si vážím stanoviska katedry bohemistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci a oddělení genderu na Sociologickém ústavu AV ČR, které se postavily za potřebnost genderového výzkumu jazyka. Slovenskému

odbornému týmu pod vedením Jany Cvikové děkuji za analýzu ohlasů na metodickou příručku *Kultura genderově vyváženého vyjadřování*, provedenou v rámci projektu Centra vzdelávania MPSVR SR a Inštitútu rodovej rovnosti v Bratislavě.

Za zvlášť cenné rady v závěrečné fázi psaní knihy a v průběhu recenzního řízení patří můj vřelý dík Jiřině Šmejkalové a Manfredu Kienpointnerovi.

Předmluva

Vážené čtenářky, vážení čtenáři,

dostává se Vám do ruky kniha sumarizující dlouholetou průkopnickou práci lingvistky Jany Valdrové. Jedná se o dosud opomíjené téma vztahu mezi způsobem označování žen a jejich sociálním postavením; teoretické koncepty jsou doloženy velkým množstvím příkladů konkrétních výroků různých aktérů a akterek veřejného života. Kniha tak má i významný dokumentační přínos.

Cesta, kterou Jana Valdrová při tvorbě díla ušla, byla složitá. Zásadní význam jazyka pro utváření našeho genderu je mnohými totiž stále zpochybňován. Paradoxně totiž lidé v rozporu s vlastním přesvědčením reagují často poplašeně na snahy zmírnit jazykové reprodukce genderových hierarchií.

Téma gender a jazyk dokáže vzbudit obdobné vášně jako téma kvót na rozhodovací funkce. Není to náhoda. Lingvistika genderových a sexuálních identit dokáže prostřednictvím zkoumání mluvního jednání podat zprávu o naší socializaci, o našich hodnotách – normách a mocenských vztazích. Proč nám na jedné straně chybí ženský protějšek pro výraz *Mistr* jako uznání odborné kompetence a na druhé mužský ekvivalent k *hospodyňce*?

Nedemokratičnost patriarchální společnosti spočívá mimo jiné v neochotě kriticky přemýšlet nad společenskými normativy mužství. Byť si společnost význam a přínos kritického myšlení uvědomuje, přijde-li

řeč na téma genderové nerovnosti, vypadá to často, jako by na tuto svou schopnost rezignovala. Jako by mužství bylo něčím nedotknutelným. Například dlouholeté motto organizace Liga otevřených mužů znělo: „Nezapomeňte. Mužství je udělováno mužstvím“. I muži, kteří se snaží otázky spojené s mužstvím promýšlet, mají v patriarchální společnosti potřebu chápat mužství jako do sebe uzavřené a sebe potvrzující proroctví.

Takové proroctví je výrazem demokratického deficitu a mužům umožňuje přisvojit si nelegitimní roli vládců a arbitrů. Pozorně si přečtěte následující úryvek z projevu bývalého předsedy vlády Mirka Topolánka z roku 2007:

„Žena se může svobodně rozhodnout děti nemít, a pak jsem přesvědčen, že má stejné příležitosti uplatnění jako muž. S tím by měl zákon počítat a nevnučovat těmto ženám ochranu, o kterou nestojí a která paradoxně vede k jejich diskriminaci. Pokud se žena rozhodne věnovat roli, kterou jí svěřila příroda, pak nepotřebuje, aby se ji zákon snažil srovnat s mužem.“

Je to výrok arbitra, který přesně ví, co by žena měla/neměla být či chtít, jaké zákony žena potřebuje, či nepotřebuje. Jde o opravdu výstižný doklad v této publikaci citovaného argumentu lingvisty Jana Matonohy, že v diskurzu patriarchátu žena existuje „právě jen jako femininní konstrukt patriarchátu“.

V demokracii nejsou společenské poměry a priori „přirozeně“ dány z vůle vládců. Je-li k tomu důvod, je možné je měnit. Pokud jde o postavení žen vůči mužům, důvod zde dnes v ČR rozhodně je. Komu by nestačila nebývalá míra sexismu v projevech ve veřejném prostoru, může se seznámit s hodnocením Světového ekonomického fóra. Fórum řadí v roce 2017 Českou republiku ve srovnání s ostatními státy na osmdesáté osmé místo, pokud jde o genderovou rovnost.

Jazyk je tím polem, kde by se řada potřebných změn měla odehrát.

Vážené čtenářky, vážení čtenáři, Jana Valdrová pro Vás toto pole podrobně zmapovala.

Tomáš Pavlas

Předmluva autorky (2023)

Výzkum vztahu jazyka a genderu je nepostradatelnou součástí vědění o společnosti, o jejím mocenském rozvrstvení a o jazyce jako nejvlivnějším socializačním faktoru.

Hegemonní maskulinita používá k dominanci nad ženami a menšinami v jazyce i realitě osvědčené jazykové nástroje. Paradoxně snad nejlépe z nich v českém prostředí funguje zdánlivě nevinné zahrnování lidí všech pohlaví a identit pod tzv. generické maskulinum. Ponechává mužům chráněný prostor pro nerušené budování společenské a odborné prestiže, kryje nerovné zastoupení pohlaví na rozhodovacích pozicích. Zpráva o jednání „zástupců ženského sportu“ v roce 2023 by prošla médií bez zvláštního povšimnutí, kdyby snímek ze schůze neprozradil skutečnost: u jednacích stolů až na nepatrné výjimky seděli jen muži.

Avšak používání českého jazyka ve veřejném prostoru prochází nezpochybnitelnými změnami: v češtině nastal podobný posun, jaký zažily demokratické země v době feministické vlny sedmdesátých let. Mnohem důsledněji, než dříve se dnes dbá na genderově vyvážené označování profesí a pozic. Etabluje se *inkluzivní jazyk*, vstřícný vůči nebinárním pohlavím a identitám. Nejen v inzerci pracovních příležitostí se vyskytují rodově neutrální formulace a grafické symboly nebinárního jazyka (hvězdička, středová tečka). Firmám se inkluzivní jazyk vyplácí: nastoluje rovnost, vzájemnou úctu a vytváří přátelské a tvůrčí ovzduší. O workshopy k principům inkluzivního jazyka projevují zájem kromě podniků české univerzity, studentské a profesní platformy, orgány Evropské unie.

Genderované názvy osob se ujímají v právnickém jazyce; speciálním školením prošla Kancelář VOP. Inkluzivní jazyk mapují média.

Zásadně se mění situace v oblasti jmen. V roce 2022 byla uzákoněna možnost svobodné volby žen mezi nepřechýleným a přechýleným příjmením. Lze očekávat také prudký nárůst počtu žádostí o matriční zápisy rodově neutrálních jmen, k nimž většinová populace prakticky dosud neměla přístup; až do roku 2023 je česká legislativa vyhrazovala pouze trans lidem.¹ Tato jména mají stejně bohatou historii jako „klasická“ ženská a mužská jména, avšak na rozdíl od nich poskytují svobodnější prostor pro vlastní utváření identity.

Jazyk je politikum. Genderová senzitivita nabývá na významu zvláště v době zvyšujícího se sociálního napětí. *Toxická maskulinita* a *toxická femininita*, zneužitelná ve válečných konfliktech, účelové *sexualizace* jevů a dění ztrácejí na účinnosti pouze tehdy, byly-li rozpoznány, zkoumány, kriticky reflektovány. A česká jazykověda nese v tomto smyslu svůj díl zodpovědnosti za kultivaci veřejného projevu.

Jana Valdrová, květen 2023

1 Analýza je dostupná z <https://genderonline.cz/pdfs/gav/2022/02/02.pdf>.